

TANULMÁNYOK / ARTICLES

A térértelmezés néhány problémája, szempontjainak sokfélesége

Interpreting space: some problems and complexities

ERDŐSI FERENC

ERDŐSI Ferenc: kutató professzor emeritus, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete, Pécs; erdosi@rkk.hu

KULCSSZAVAK: térértelmezés, dualitás, lépték, német földrajz, deduktív módszer, térinformatika, antropocentrikus szemlélet

ABSZTRAKT: A szerteágazó témakörhöz a szerző a magyar és angol nyelvűeken kívül számos olyan német nyelvű (Magyarországon nem vagy alig ismert) munkából is merített, melyekre a földrajzi megközelítés a jellemző, míg a regionális tudomány egyéb irányzataira nem tér ki. A szerző szerint természettudományi, illetve földrajzi szempontból elfogadhatatlan a tér dualitásának tagadása, az egyoldalú antropocentrikus szemlélet, mely szerint a tér csupán emberi konstrukció. A fizikai tér az antropozoikum előtt is létezett és nem szűnik meg a posztantropozoikumban sem. A hazai térelméleti kutatásnak nem a létszám az igazi problémája, hanem a nem európai kultúrák kutatási eredményeinek integrálatlansága. Globálisan már a tér iránti érdeklődés reneszánszáról beszélhetünk, nem utolsósorban a távolság relativizálódása és pluralizálódása, illetve a kibetérben élésünk következtében. Az abszolút teret elméleti oldalról a földrajzon belüli kvantitatív „forradalom”, a gyakorlatban pedig az úrkutatással és hadászati eszközök fejlesztésével megjelent „koordinátatechnológiák” erősen felértékeltek. A (földrajzi, politikai) tér és a hatalom közötti interdependenciák többféle léptékben is megnyilatkoznak. Egységes, kizárólagos térfogalom megfogalmazására (pláne elfogadtatására) nem vállalkozhatunk – egyrészt a szakspecifikus értelmezések sokasága miatt, másrészt mert szemantikai korlátok léteznek: a nyelvek vonatkozó szókészlete fogalmilag különböző mélységben differenciált.

Ferenc ERDŐSI: research professor emeritus, Institute for Regional Studies, Research Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences, Pécs; erdosi@rkk.hu

KEYWORDS: interpretation of space, duality, scale, German geography, deductive method, GIS, anthropocentric approach

ABSTRACT: Apart from Hungarian and English works, I have consulted several sources in German (barely or not at all known in Hungary) on the complex topic of this article. These works

are characterized by a geographical approach. I do not discuss here other fields of regional science. I argue that from the point of view of the natural sciences and geography the denial of the duality of space is unacceptable. This unacceptable denial is tantamount to a one-sided anthropocentric approach according to which space is only a human construct. Physical space existed before human beings have and will continue to exist in post-human times as well. In Hungary, it is not quantity that has constituted the real problem for theoretical research on space, but rather the failure to integrate research findings on non-European cultures. Globally, we may safely talk about a resurgent interest in space. This is due in no small measure to the relativization and pluralization of distance and to our new life in cyberspace. Absolute space has gained in value considerably. The main reason for this, in theoretical matters, is the quantitative "revolution" in geography. But this development also owes, in practice, to the appearance of "coordination technologies" in aerospace research and advances in military equipment. Interdependencies between (geographical and political) spaces, on the one hand, and power, on the other, have become manifest at several levels of magnitude. I cannot undertake to sketch (let alone make a case for) a unified and exhaustive concept of space in this paper. This is not only because there is a whole legion of discipline-specific interpretations, but also because semantic limitations are imposed by the fact that the conceptual articulations represented by the relevant vocabularies of different languages vary in depth.

„Az ember mindig két nagy ellenféllel küzdött - az idővel és a térrel.” (A. C. Clarke - in: Tihanyi 1998, 146.)

„Egy normális felnőtt soha nem töri a fejét a tér-idő problémán.” (A. Einstein - in: Calaprice 1996, 182.)

Bevezetés

Valóban igaz Einstein meghökkenítő kijelentése? Ha a tér és az idő végtelenségének felfoghatatlanságára céloz (ez lehet az egyik eset), úgy akár igazat is adhatnánk neki. Bármilyen értelemben is gondolta, erős (mi több: sértő) a jelző, hiszen sok embert hajt az ambíció és a kíváncsiság (a „horror vacui” nyomasztó érzésétől megszabadulni akarván) a „terra incognita” megismerésére – még ha ez reménytelennek is tűnik.

Szerencsére évezredek óta világszerte léteznek olyan „normális felnőttek”, akik neki-nekiveselkednek a roppant kihívásnak, hogy feltörjék a tér-idő Kolumbusz tojását, annak ellenére, hogy csak lépéseket tehetnek a megoldás felé, de a bölcsek követ senki sem birtokolhatja. (Minél több ismeretre teszünk szert, annál távolibbnak tűnik a cél, mert közben meghosszabbodik az egyértelmű megoldáshoz vezető út.)

Számomra az apropót a térproblematika továbbgöngyölítéséhez a hazai szerzők tollából megjelent rendkívül informatív és az új szemlélet gyakorlatba való átültetésére is példákat említő tanulmányok szolgáltatták (többek között Benedek 2002; Faragó 2012; Lengyel 2010; Mészáros 2001, 2003; Nemes Nagy 2009, 2012).

Cikkemet alapvetően a téma néhány további aspektussal való kiegészítése céljából írtam, mégpedig főként olyan német nyelvű munkákra fókuszálva, melyekre eddig a téma hazai kutatói viszonylag kevés figyelmet fordítottak. (Bár a

legelvonható elméletek többsége Európában korábban német szerzőktől származott, az utóbbi években az angol nyelvterületen megjelent sokkötetes enciklopédiák többszáz tételes irodalomjegyzékei kizárólag angol nyelvű publikációkat tartalmaznak.)

Mielőtt kifejteném nézeteimet a térértelmezés általam nem lényegtelennek tartott néhány kérdéséről, röviden szeretnék reagálni Faragó (2012) tanulmányának (érthető szakmai elfogódottságból adódó) néhány problémájára a természettudomány oldaláról.

A Faragó-féle térinterpretációhoz

„A tudomány csalhatatlan, de a tudósok mindig tévednek.”

(A. France - in: Tihanyi 1998, 165.)

„Az igazi tudós nem hihet még a saját elméletében sem.”

(K. Popper - in: Tihanyi 1998, 146.)

A duális térfogalom lehet, hogy nem ördögtől való(!)

Faragó abból az indíttatásból vágott bele a tér értelmezésének nagy áttekintőképességet igénylő feladatába, hogy a regionális tudomány (illetve a tértudományok) térszemléletének megújításához hozzájáruljon. Nagy formátumú, rendkívül gondolatgazdag (sok tekintetben nemzetközi érdeklődésre is számot tartó) újszerűségével, meghökkentő megállapításaival sikerült is meghaladnia a hazai mérvadó szerzők szemléletét.

A cikk absztraktja azzal a sommás megállapítással indul, hogy *„mi, emberek hozzuk létre és alakítjuk a teret... Mivel a tér nem fizikai valóságem...”*. Miután az egyes fejezetekben részletesen bemutatja és értékeli az egymástól alapvetően különböző (abszolút, duális és relacionális) térszemléleteket, sőt Heidegger nyomán a térbeliség mint létmód értelmezéssel gazdagítja oeuvre-ét, az utolsó fejezetben ismét kategorikusan leszögezi, hogy *„Mi emberek teremtjük meg saját világunkat, hozzuk létre az általunk használt teret... minden tér társadalmi produktum... mindenfajta tér mesterséges képződmény, emberi konstrukció”* (Faragó 2012, 22.). Nemes Nagy (2012) kifogásolja ezt az egyoldalú térértelmezést. Úgy gondolom, joggal. Faragó kategorikus állításából ugyanis az következik, hogy az ember megjelenése előtt nem is létezett tér, sőt az emberiség kihalása után sem lesz már tér.

A dualista megközelítés elvetése ellen szól, hogy bármennyire is erősek voltak a törekvések az egységes földrajztudomány megteremtésére és a komplex (integrált) földrajzi tér fogalmának meghonosítására az 1920-as évektől a (főként Németországban) kibontakozó tájföldrajzi irányzat részéről, a földrajzi kutató-

intézetekben mindmáig önálló egységekbe szerveződik a természeti, valamint a gazdasági/társadalmi terekre fókuszáló kutatómunka. A kétféle teret kutatók munkáinak produktumait a köteteken belüli egymásmellettiesség jellemzi, mert *kevesen vállalják fel a kétféle térszemlélet ötvözését feltételező komplex értékelést.* Az sem véletlen, hogy a (túlszakosított) tanszékek halmazából álló egyetemi földrajzi intézetek (a tértudományok képviselői) mindmáig a természettudományi karokhoz tartoznak.

A pozitivisták térfogalmak gyakorlati okokból sohasem vitéztettek és vitézlenek le. A földrajzon belüli kvantitatív forradalom a matematikai módszerek alkalmazásával, a mennyiségi jellemzőknek különleges fontosságot tulajdonító irányzatokkal képes munióit adni a tér mint mérhető, kiszámítható valóság – pozitívizmus által erősen befolyásolt – ideájához (Elden 2009). A klasszikus abszolút térelmélet új módozata népszerűvé vált az 1960-as évektől (Kitchin 2009), mégpedig főként az űrkutatással és haditechnikával kapcsolatos műszaki fejlődés, új technológiai rendszerek megjelenésének eredményeként.

Az abszolút, illetve (az azzal nem teljesen azonos) földrajzi tér nem csupán a természeti földrajz, hanem más geo-természettudományok (geológia, hidrológia, pedológia, klimatológia stb.) elméleteiben a központi fogalom, gyakorlatukban pedig a közeg szerepét tölti be. Ezen túlmenően a navigáció is a fizikai teret legyőző közlekedés irányításának eszköze – a helyi térképtől a glóbusz geoid alakjára és forgására reagáló loxodróma- és ortodrómaalapú távolsági repülésig és hajózásig –, nem beszélve az űrhajózásról. A térinformatikai (műszaki) rendszerek (GPS, GLONASS stb.) és a földrajzi információs rendszerek a korszerű település- és területtervezésben, a közlekedésben, sőt a katonai alkalmazásokban is nemcsak hogy kiemelkedő fontosságúvá váltak, hanem a finanszírozásban is megkülönböztetett helyzetet élveznek. Következésképpen a természet- és műszaki tudományokra alapozott *reálszféra számára* a „térfajták” közül továbbra is az *abszolút tér a preferált.*

Harvey (2006) miközben – mintegy munkahipotézisként – elismeri egyes tudományos irányzatokban a különféle térfogalmak létjogosultságát, hangsúlyozza, hogy *az abszolút tér semmivel sem pótolható feltétele a napi életünknek.* Úgy látja, hogy a korunkbeli elméleti földrajz túlzottan a kapcsolati tér felé fordul és elfeledkezik a konkrétról. Ezért megkísérli összebékíteni az abszolút, a relatív és a kapcsolati térelméleteket (Gregory 2009).

Nem csupán a reáltudományok „közege” az abszolút tér, hanem a közgazdaságtan és térgazdaságtan avatott művelőinek legújabb munkáiból is az derül ki, hogy *a gazdasági tér sem vonatkoztatható el a fizikai tértől.* Dusek (2013) tematikailag igen széles spektrumú könyve (legyen szó az anyagi javak területi megoszlásáról, a szállítással kapcsolatos költségtér jellemzőiről vagy éppen a gazdasági elemzések térszemléletéről, a telephelyelméletekről) implicite rendre fizikai (földrajzi) térbeli jelenségekről, folyamatokról szól.

Benedek (2002, 21.) is aláhúzza a dualista térfelfogás létjogosultságát, amikor felhívja a figyelmet arra, hogy különbséget kell tenni „a szubjektum- és tár-

sadalomközpontú földrajzi kutatás tárgyát képező társadalom-térkonstrukció és az »erős tudományok«, azaz a természettudományok keretében folyó kutatások tárgya, a természet-térkonstrukció között”.

Tulajdonképpen a dualizmus már a fizikai téren belül is helyet kapott. „A fizikusok nem ugyanazokkal a törvényekkel magyarázzák a kozmikus jelenségeket, mint amelyeket a kvantumfizika alkalmaz” (Faragó 2012, 7.). A kozmikus térre érvényes korábbi klasszikus asztrofizikát „kikezdte” a relativitáselmélet, így a klasszikus törvények csupán a fénysebesség alatti tartományra érvényesek. (Mi több, még a Faraday–Maxwell-féle elektromostér-elmélet felett is eljárat az idő – Berényi 1997).

Léptékmegfeleltetési bizonytalanság

Sokféle szempont kínálkozik az egyes diszciplínák tudományrendszerbeli helyének megállapításához. Közülük e helyen csupán az axiómáik érvényességi körére, közelebbről a „kompetens” és egyben a számukra adekvát térre fókuszálnék, mivel az egyes tudományokat funkcionális szempontból többek között az különbözteti meg egymástól, hogy milyen méretű terekkel foglalkoznak. A szűkebb értelemben vett tértudományok a különböző nagyságrendű (topológiai, chorologikus és planetáris) terek közül a chorologikus tereket tekintik kutatásuk adekvát tárgyának (Wardenga 1995). E kérdés továbbgondolásakor azonban nem felesleges a többi tudomány térkompetenciájával való kapcsolatok figyelembevétele:

- a (makro)fizika (és nem csak az asztrofizika) törvényei az egész világ-mindenségre (a kozmikus térre),
- a biológia megállapításai már csupán a Földre, míg
- a regionális tudomány állításai elméletileg ugyancsak a Földre érvényesek (Erdősi 2013). Utóbbival lényegében egybecseng Faragó (2012, 7.) megállapítása („számunkra az emberi léptékű mezovilág, a földi tér az adekvát”), de a gyakorlatban főként az országoknál kisebb területi egységek (NUTS 2, NUTS 3) a regionális kutatások tárgyai.

Közvetetten azonban a geo-, illetve a regionális tudományoknak is lehet kapcsolata a kozmikus térrel. Így pl. a klímaváltozást nem tekinthetjük kizárólag a glóbuszon és légkörön belüli hatótényezők következményeinek, mert létrejöttükben közrejátszhatnak planetáris/intersztelláris jelenségek is. És akkor még nem beszéltünk az űrkutatásról, melynek műszaki bázisai a Föld és a világűr közötti anyagtranszfer eszközei a tértudományok által vizsgált egyes területeken.

Ugyancsak kérdéses, hogy a topológiai lépték közömbös-e a berkeinkben folyó kutatások számára. Például hogy az épületek által képviselt „mikroterek” tényleg figyelem nélkül hagyhatók-e a regionális, illetve általában a tértudományokban.

A térértelmezés iránti érdeklődés elégtelensége?

Faragó (2012, 6.) szerint Magyarországon „Kevesen vannak..., akik a térértelmezés bonyolult feladatára vállalkoznak, vagy részt vesznek az erről szóló diskurzusban.” Népeségszámunkhoz képest (a nagyjából hasonló nagyságú Szerbiához, Csehországhoz vagy Portugáliához viszonyítva) lehet, hogy nem kevés az e témában már tanulmányokat publikált 10-12 kolléga. Azonban csupán a magyar szerzők látókörébe került angol, német és kis részben francia nyelvű európai szerzők száma is több tucat – nem beszélve a nem idézett idegen nyelvű munkákról. Ha az e témáról más (spanyol, olasz, orosz, svéd, lengyel stb.) nyelveken publikálókat felmélnénk, az európai szerzők száma a százhoz közeledne. Ezen felül más kontinenseken összesen még legalább ennyi filozófust és tértudományt művelőt feltételezhetünk, akik a térfogalommal „bűbelődnek”, csak éppen róluk alig vannak érdemleges ismereteink.

Ha már viszont a magyar nyelven (is) publikáló gárda oly kicsiny, akkor fokozottabban kell figyelni azokra, akik meghatározó jelentőségűek. Érthetetlen módon érdemileg kimaradt e körből *Benedek József*, aki az egyik legfelkészültebb kutatója a „tértannak”, amint annak többek között 2002-es cikkében is tanújelét adta. Pedig a filozófiai iskolák, illetve különféle ismeretelméleti irányzatok között kiválóan eligazodó Benedek nem csupán a térfogalom történelmi változásait követte nyomon rendkívül elmélyült tudásról tanúskodó és korszerű szemléletű tanulmányában, hanem a földrajz előtti térkonceptciók ideológiai és elméleti alapjainak közös és egyedi vonásait éppen úgy részletesen bemutatta, ahogyan a kialakuló és egymást követő (részben kiszorító) földrajzi iskolákat is hitelesen értékelté. (Egészen odáig, hogy felfedte néhány egykori nagy európai gondolkodó félreértéséből, pontatlan interpretációjából adódó helytelen következtetéseket is.) Benedek térrel kapcsolatos írásainak érdemi tanulmányozása feltehetően nem csupán további aspektusokkal gazdagította volna Faragó ismeretanyagát, hanem nyitottabbá tette volna szemléletét is. (A geográfus Benedek filozófiai és más „nem földrajzos”, valamint földrajzos forrásainak egy része egyébként nem került el a közgazdász Faragó figyelmét sem.) Faragó ugyan egy mondat erejéig említést tesz a távolság jelentőségvesztéséről és a tér „összeomlásáról” (illetve ezeknek az állításoknak a tagadásáról) és Mészáros kibertérről szóló két (1997, 2001) munkája is szerepel az irodalomjegyzékében, de nem interpretálja (még néhány mondatban sem) korunk kiemelkedő jelentőségű, ezernyi vonzatú kérdését. (Pedig izgalmas feladat a kibetér „helyének” megtalálása az abszolút és relatív terek közötti feszültségmezőben.) Továbbá nem integrálta Lengyel Imrének (2010) a kapcsolati közelségről írt és implicite a relacionista terekkel kapcsolatos, úttörő jelentőségű megállapításait sem.

A tér és a környezet/táj közötti viszony tisztázása várat magára

Nem derül ki Faragó cikkéből egyértelműen, hogy az ugyancsak chorologikus, nem csupán a geográfusok (hanem a vidékfejlesztés, a tájtervezés és -építés, a környezettan és -védelem, természetvédelem stb. által is széles körben) használt táj, valamint környezet fogalma milyen viszonyban van a térrel. (Nyilvánvaló, hogy a tér a „fölérendelt” a másik kettőhöz képest, azonban ennek ellenére – csak részben praktikus okokból – az „alárendeltekről” a különféle tudományos berkekben sokkal több szó esik mind a publikációk, mind a vitafórumok száma alapján.) Faragó (2012, 23.) úgy látja, hogy „a természeti környezet értelmezése és használata is az emberi térhasználat függvénye. Az általunk használt táj állandóan átértelmeződött kultúrtáj, és az érintetlen természet... azért van meg magában, mert akkor éppen közvetlenül nem használjuk”. Az idézett szöveg tartalmi szempontból tautologikus, összemossa a táj és környezet fogalmát. A szerző bírálja azokat, akik a természeti környezetet „megszeghetetlen természeti törvénynek” és nem (csupán) a társadalom számára fontos értéknek (külső adottságnak) tekintik. Ezzel az *antropocentrikus* megközelítéssel azonban nem érthetünk egyet, mivel a természeti környezet tőlünk függetlenül jött létre (évmilliárdok alatt kialakult objektív valóságként, melynek csak az „éjfél előtti” másodpercében jelent meg az ember a természet részeként), és távolról sem azért, hogy az ember erőforrásként (el)használja. Tragikus paradoxon, hogy bár az ember mint az egyetlen tudattal rendelkező élőlény tisztában kellene, hogy legyen a természet szigorú „önvédelmi” törvényeivel és egyben saját tetteinek következményeivel, mégsem óvja kellő mértékben a környezetet (mint „fontos értéket”), nem számol igazán a káros folyamatok visszafordíthatatlanságával, miközben mantraként szajkózza a „fenntarthatóság” szükségességét.

A földrajztudomány történelmi megkésettisége a tértematikában; a német földrajz elmaradása az angolszásztól a relacionista terek felismerésében

Létünk két alapvető dimenziója közül úgy tűnik, hogy az emberiségnek az időhöz erősebb az affinitása, mint a térhez. (Erre enged következtetni, hogy a tértudományok művelőinek, intézményeinek, hallgatóinak száma messze elmarad a történettudományhoz képest, nem beszélve a politikai súlybeli különbségekről, ami időnként – hazánkban pl. 1990–1994-ben – a kormánybeli személyi képviselő mértékéből is kiderül.)

Mai szemmel akár paradoxonnak is tűnhet, hogy a térfogalom legkorábbi értelmezésének igénye nem a geotudományok – jelesül a „legtérérzékenyebbek” tartott földrajz –, hanem a filozófia és más társadalomtudományok keretében vetődött fel az ókorban, illetve a középkor és korai újkorban. (A természettudományok

közül a Föld és a többi égitest viszonyáról a legkonkrétabb térfogalma az ókortól a csillagászatnak volt.)

Az új- és legújabb korról kapcsolatban sok szerző úgy véli, hogy a 19. század az idő évszázada volt (a robbanásszerűen gyors műszaki fejlődés miatt), a 20. pedig a tér évszázada (Gregory 2009), amikor a légi közlekedés és űrkutatás számára a harmadik dimenzió felértékelődött, illetve amikor a két világháború következményeként újraosztódott a politikai tér.

A nem anyagi terekkel kapcsolatos új térfogalmak túlnyomó része az angolszász és skandináv tértudományi iskolák „terméke”, melyeket erős késéssel adaptáltak Közép-, Dél- és Kelet-Európában. Felkiáltójeles paradoxon, hogy az elvont tudományokban kimagasló teljesítményeket felmutató német nyelvterületen a földrajz (nem kis részben a Második és Harmadik Birodalom retrográd ideológiájának hatására) az angolszász világhoz képest mennyire elmaradt a relacionista/szubjektív terek felismerésében, illetve azok kutatásában. Pedig a klasszikus német filozófiában bőven megvoltak ehhez az elméleti gyökerek. Schopenhauer például már 1851-ben leszögezte, hogy „az egész világ csak a szubjektumra vonatkoztatva objektív” (melynek figyelembevételével eljuthatunk a felismerendő tényleges felismeréséhez).

A két világháború között Németországban uralkodó földrajz képtelen volt feleletet adni a háború utáni világ új kérdéseire, ezért az 1950–1960-as években a kritika kereszttüzébe került. A tartályszerű tér szemléletének egyoldalúságát az angolszász „spatial approach” hatására az 1970-es években meginduló térszerkezeti kutatások, valamint a magatartástudományból beszivárgó gondolatok, megközelítések ugyan némileg oldották (Anreiter, Weichart 1998), de a konstruktivista szemlélet (melynek nyomán a kutató- és oktatómunkában a társadalmi relacionista/mentális térfogalmakat alkalmazták) csak az 1980-as évek elejétől kezdett polgárjogot nyerni, amiben nem kis része volt Helmut Klüter munkásságának (Klüter 1986). A klüteri gondolatok azonban nem kaptak elég visszhangot, viszont előtérbe került a finn Paasi (1986) által inspirált Giddens- (1997) féle strukturációs elmélet. Továbbfejlesztésével Werlen (1997) a tereket már az egyének különféle társadalmi tevékenységei „termékének” fogta fel, és azt a kérdést is feszegette, hogy milyen jelentősége van a térfogalmaknak, illetve a térszemantikának a társadalmi cselekedetekben, beleértve a társadalmi kommunikációt is.

A német és angol-amerikai térelméleti kutatások eredményeiről szóló munkák összehasonlításából kiderül, hogy a Galton (1874) által ironikusan „teuton” jelzővel illetett német társadalomföldrajz a társadalom és a tér közötti viszony értelmezésében még az 1970–1980-as években sem hozta be a lemaradását (Osenbrügge 1999, 40.). Ez részben abból adódott, hogy Németországban a szociológia részéről alig mutatkozott igény a földrajzi fogalmak használatára, ami részben a tudomány művelőinek magatartására, stílusára is visszavezethető. (E tekintetben nem jelentőség nélküli, hogy a németektől eltérően az angol-amerikai szerzők vitastílusára nem a tudományos rangokért folytatott,

darwinistának tűnő görcsös versengés, hanem a hatékonyabb, játékos, könnyed vitatkozás volt a jellemző – Bürk 2004.)

A földrajzzal ellentétben a legtöbb német regionális tudományi, illetve területtervezési iskolában a tér pluralitására alapozás már korábban egyértelműen megnyilvánult. Így pl. a területkutatás kétféle tércategória (a hagyományos, reális tér és a láthatatlan, „elképzelt” tér) közötti „feszültségmezőben” találta meg a feladatát. Nemkülönböztetve a területi tervezés két feladatköre (a földhasználat, valamint a területi struktúrák rendezése) is már korábban igazolta a térdualitás létjogosultságát (Otreмба 1970).

A tér iránti érdeklődés reneszánsza, újraértelmezésének szükségessége és nehézségei a fizikai távolság és a tér feltételezett jelentőségvesztése közben

„A tér... soha nem sejtett, némelyek számára... váratlan, sőt ijesztő reneszánszát éli” (Maresch, Werber 2002, 7.). Korunkban világméreteket öltve valóban újjáéled és számos tudományra (tértudományok, földtudományok, filozófia, kultúrelmélet, társadalomelmélet stb.) kiterjed a térről folytatott diskurzus. Egyre konkrétan fogalmazódnak meg a térrel kapcsolatban alapvető ismeretelméleti és filozófiai kérdések, nevezetesen, hogy *mit tudunk, mit kellene tudnunk és milyen célból a térről*, illetve hogy „a különböző tudományok hogyan differenciálják a teret” (Crag, Thrift 2000, 1.).

Ugyan a tér értelmezésében a (Benedek és Faragó által is vázolt) történelmi fordulatnak már a korábbi évtizedekben is mutatkoztak előjelei (pl. Capra Wendezeit (1980) c. kultikus könyve, vagy a különféle nyugati mozgalmak által hirdetett „new age”), melyek azonban nem léptek ki a retorika szférájából. A már akkor felvetett kérdésekre mindmáig nem sikerült megfelelő választ találni. Továbbra is megosztott a tudomány a tekintetben, hogy miért ismerjük fel a tér újraértelmezésének szükségességét, és minek minősíthető a szemléletbeli fordulat.

A gondolkodásmód változásában közreható tényezők, jelenségek közül a legtöbb szerző által említettek közé tartozik

- a globalizáció során a világkereskedelem, a tömegturizmus és az infokommunikáció földi méretű, egymást megszámlálhatatlan változatban részlegesen átfedő hálózatainak kibontakozása, valamint mindezek következtében
- az élet szinte minden területén megnyilvánuló gyorsulás, illetve a tér-időbeli sűrűsödés,
- továbbá a társadalmi-kulturális téren eluralkodó bizonytalanság.

Egyelőre nem világos, hogy mennyire tekinthető újnak és jelentősnek a szemléletbeli „fordulat”, illetve hogy a hozzá fűződő szemantikai asszociáció mennyire csupán egy ezoterikus átalakulás. A (tudományágtól is függő) válaszok meglehetősen szélsőségesek:

- a tértudományok képviselői (azonosulva a new age-dzsel) a jelenséget teljesen újnak látva a szemléletbeli fordulatot drámaian sürgősnek ítélik meg (a szociálgeográfiaiban pl. Werlen 1987, a regionális tervezésben Keim 2003). A változást leginkább szükségszerűnek észlelők csoportjába tartozók szerint „A térről és az időről a tapasztalataink mára alapvetően megváltoztak; meginognak létünk ontológiai alapjai, melyek az egykor tartósnak látszó tér-idő kapcsolatok feloldódási folyamatainak csak nagyon nehezen tudnak ellenállni” (Ainley 1998, 43.).
- A puha társadalomtudományokban általában, a szociológiában pedig különösen a most végbement kulturális térértelmezési fordulatból (spatial turn) indulnak ki.
- Mások a kontinuitást hangsúlyozva a fordulatot csupán a már korábban kialakult szemlélet ambiciózus újraélesztésének érzékelik, vagy éppen egy felesleges álprobléma „feltupírozásának” tartják.

Továbbra is nagy a bizonytalanság abban, hogy a globalizáció elmélyülése valóban indokoltá teszi-e a „kopernikuszi fordulatot” a 21. század elején. Feltehetően igen, mivel a társadalomban és a gazdaságban végbement válsággerjesztő folyamatok a korábbiaktól lényegesen különböző elméleti tudást és azt kiegészíteni képes tapasztalatot kényszerítenek ki (Sturm 2000). Viszont az is tagadhatatlan, hogy „az új térmítosz tartalommal való megtöltéséhez még sok munkára van szükség” (Pohl 1993).

A térfajták állományán belüli, jelentőség szerinti átrendeződés egyfelől a relationális terekre fókuszálásban, másfelől pedig a fizikai távolság és vele a metrikus tér feltételezett amortizálódásában nyilvánkozik meg.

A második világháború után gyorsuló ütemben fejlődő világgazdaságban megsokszorozódtak a távolsági szállítási teljesítmények (Lengyel 2010), így megfogalmazódott az a felismerés, hogy a fizikai tér a gazdaság számára jelentőség nélküli, ezért a „geonomic space” banális fogalom. Ehelyett a tényleges szállítási költségeken alapuló (már korábban ismert) *gazdasági távolság* fogalma terjedt el a regionális és a környezetgazdaságban (Binswanger et al. 1983; Fischer 1973). Az 1980-as években a posztmodernitás felé tartó gondolkodásnak tulajdonítva jelent meg a tudományos terminológiában a „tértelenedés” (Enträumlichung), illetve a „tér leépülése” (Dekonstruktion des Raumes) (Hasse 1997, 1998), a „földrajzi tér összeomlása (Haggett 2006) és még jó néhány rokon értelmű fogalom. Kérdés azonban, hogy az új infokommunikációs technológiák és a nagy teljesítményű, gyors távolsági közlekedés valóban képesek-e a távolság és ezáltal a területiség teljes dekonstrukcióját előidézni, sőt ezek figyelmen kívül hagyásához vezetni (Erdősi 1991, 1992a, 1992b). Anélkül, hogy itt részletesen kifejteném korábbi érveimet, úgy látom, hogy korunk jelenségeinek tükrében a valóságban jóval kisebb mértékben értéktelenedett el a fizikai távolság – és ezzel a tér is –, mint azt korábban feltételezték. E megállapítást erősíti többek között Tranos és Nijkamp (2013) hatalmas adatbáziselemzésre alapozott munkája. Rávilágítva a „hely nélküli” internet „rejtett” térbeliségére azt bizonyítják, hogy a

fizikai távolság szerepe a digitális gazdaságban is fennmarad. Azon túlmenően, hogy az infokommunikációs forradalom ellenére a távolságnak a nemzetközi kereskedelmet befolyásoló szerepe növekszik, kiderül az is, hogy az internetnek a teret negligáló hatása nem bizonyítható, viszont térszerkezetet változtató hatása igen.

A globalizáció következtében nagyon sok viszonylatban nemcsak a fizikai távolságot, hanem a gazdasági távolságot is jelentőségében (a szállítmányozásban) megelőzte a *logisztikai távolság*. (Lényege, hogy a megcélzott desztináció befogadási/rakodási kapacitása, megbízhatósága, szolgáltatási színvonala, a hub-and-spoke térségi logisztikai rendszerek alkalmazása a point-to-point helyett, valamint a disztribúciót szolgáló csatlakozó közlekedési pályák minősége stb. fontosabb szempontok az útvonal választásakor, mint csupán a fuvardíj – Erdősi 2008.) Arról meg főként nem szabad megfeledkezni, hogy az *üzemanyagárak* már egy ideje világszerte (tartósan) *növekszenek*, és hogy a környezetterhelés, valamint a balesetek költségvonzata (negatív externáliája) növekvő mértékben terheli az össztársadalmi költségeket – még akkor is, ha azokat egyelőre nem vagy alig érvényesítik a költségkalkulációkban.

A személyek és áruk fizikai térbeli mozgásával kapcsolatban az eddig tapasztaltak alapján igazából még csupán az *időtávolságok* alapos csökkenéséről és a tér némi „zsugorodásáról” beszélhetünk, de nem a távolságok megszűnéséről. Arról sem feledkezhetünk meg, hogy a tér nemcsak elválaszt, hanem egyben össze is köt; mindkét esetben az anyagi szubsztrátum (pl. az olcsó vízi útként használható óceánok) által.

A fogalomalkotás megelőzi a részletes vizsgálatokat (a deduktív módszer is sikeres lehet)

Van valami hasonlóság a kutatás tárgya és annak elemző vizsgálata közötti sorrendiségben (időbeli viszonyában) a társadalomtudományokhoz tartozó tértudományok (társadalom- és gazdaságföldrajz, térgazdaságtan, regionális tudomány, etnográfia, területi statisztika stb.) és a természettudományok között. Mégpedig az, hogy *először elméleti szinten „megteremtik” a vizsgálódásuk tárgyát, és csak ezt követően kutatják részletesen egyes jellemzőit*. Így pl. gyakori, hogy a kémiában véletlenül – vagy éppen hosszú ideig tartó céltudatos munkával – feltételeznek, majd felfedeznek valamilyen folyamatot, illetve vegyületet, amely ezután a legkülönbözőbb szempontból és célból változatos módszerekkel történő vizsgálatok tárgya lesz, majd szerencsés esetben a gyakorlatban is alkalmazzák – gyógyszerként vagy éppen új műanyag-összetevőként. (Ehhez hasonló története volt pl. a fizikában a röntgensugarak, a biológiában az antibiotikumok, a természeti földrajzban az Antarktisz felfedezésének stb.)

Az előbbiekhöz hasonlóan a társadalom-földrajzi vagy regionális tudományi tereket (vonzáskörzetek, agglomerációk, szuburbiák, régiók, centrum-periféria kontextusok) jobbára absztrakcióval vagy nem anyagi kapcsolati vagy

kognitív fogalmi szinten alkotta meg valaki, és az új fogalomnak nem az adott tudományban való (részleges vagy teljes) elfogadottsága után indult meg szélesebb körökben a legkülönbözőbb célok eléréseért és a legkülönbözőbb felhasználási területeken (a regionális földrajzban, a területi tervezésben stb.) a gyakorlati célú, esettanulmányokban való alkalmazás.

Megalapozatlan kétségbe vonni a tértudomány(fogalom) létjogosultságát

Németországban a térfogalomról századunk elején felizzott vitákban a tértudományról a következő szkeptikus következtetés árnyalta a hagyományos felfogást: „Nincs tértudomány tudományos közösség értelemben, ezért az elvárhatótól messze elmaradva nem jönnek létre, illetve a mához közeledve nem gazdagodnak a különféle diszciplínák által használható közös tértudományi ismeretek sem. Legalább nyolc tudomány foglalkozik térvonatkozású kérdések kutatásával (földrajz, városépítés/területi tervezés, közgazdaságtan, szociológia, politika- és igazgatástudományok, jogtudomány, környezettudomány, történelemtudomány). Túl azon, hogy valamennyien rendelkeznek saját általános elméleti alapokkal, meghatározták saját vizsgálati szempontjaikat, kidolgozták módszereiket, az egyes tudományok »érettségi fokukban« is különböznek. Ráadásul sok esetben differenciálódásuk következtében mindinkább stabil részdiszciplínákra tagolódnak, mint ahogyan azt az emberföldrajz vagy éppen a városszociológia példája mutatja” (Keim 2003, 2.).

Eleve kérdéses persze, hogy mely diszciplínák „érdemlik ki”, hogy tértudományok legyenek. Milyen rendezőelv vagy mennyiségi-minőségi kritériumok alapján szűkíthető vagy éppen bővíthető a „kompetens” (illetve „adekvát”) diszciplínák köre. Keim felsorolásából kimaradt pl. a területgazdaságtan, melynek sokkal inkább terrénuma a tér, mint az általános jogtudománynak. Miután valamennyi természet- és társadalomtudománynak vannak valamilyen mértékben térvonatkozásai, sőt a legkülönbözőbb művészetek is nemcsak „színpadként” használják a fizikai tereket, hanem ábrázolják, vizuális és hangeffektusokkal érzékeltetik a fizikai, sőt a relacionista tereket is, a térfogalom tartalmi bővülése miatt nem sok értelme lehet a behatárolásnak. Ha viszont a chorikus térrel intenzívebben („főhivatásban”) foglalkozó tudományokra szűkítjük a kört, akkor inkább csak a geotudományok és a csillagászati tudományok lennének besorolhatók a nyilvánvalóan gyűjtőfogalomnak tekinthető tudomány körébe.

A hagyományosan a tértudományok közé sorolt diszciplínák hatékony (különösen gyümölcsöző) párbeszédére többek között a szociológia és a szociálgeográfia átfedési területein van igazán szükség. Azonban a két tudomány „hivatalos” megítélésbeli különbségei odavezettek, hogy a felsőoktatásban a fejlesztési eszközökért, állásokért és berendezésekért folyó versengésben csak mélyült az esélyeikben kialakult törésvonal, ami hátráltatja a transzdiszciplináris

együttgondolkodást. Pedig a tudományok művelői közül mindenekelőtt a szociálgeográfusok és szociológusok azok, akik évtizedekben mérhető interdiszciplináris fejlődésükben olyan vizsgálati nézőpontokat követnek, mely a társadalom mellett a teret is hangsúlyosan figyelembe veszi. Éppen ezért a tudományok közötti párbeszéd nélkülözhetetlen ahhoz, hogy a geográfusoknak és szociológusoknak saját vizsgálati tárgyukhoz (tér, illetve társadalom) való merev diszciplináris kötődése azonos mértékben lazuljon. Ezt főként az indokolja, hogy a vizsgálatok tárgyát képező társadalom és a tér mindkét tudományban problematikussá vált legitimációjukban (Heinritz, Helbrecht 1998).

Az előzőekben vázolt közeledésben bízva nem látom indokoltnak a tértudományok fogalmának negligálását, de azt sem, hogy ezen belül fontossági sorrendet állapítsunk meg az idetartozó diszciplinák között. Ugyan a földrajz kétségtelenül a „legtérérzékenyebb”, ez önmagában nem elegendő érv ahhoz, hogy vezető szerepben láttassuk, mert némely szempontból csupán követi, illetve inkorporálja a más tudományokban végbemenő fogalmi innovációkat.

A tér és a hatalom kölcsönhatása

A tér szerepét, illetve érzékelését a történelem során a hatalom erősen befolyásolta azzal, hogy rögzítette a népek, események és jelenségek térképen is ábrázolható helyét a Földön (Gregory 2009). A térfogalom alakulását befolyásolta ugyan a matematikai és grafikai eszközök fejlődése, azonban ezek az *innovációk politikai technológiák* is voltak, amelyek a hatalom sajátos konstellációjának létrejöttében szintén szerepet játszottak (Pickles 2004; Short 2004; idézi Gregory, Johnston, Pratt, Watts, Whatmore 2009).

A tér tehát mindig több, mint tisztán technikai konstrukció. A hatalom, a tudás és a földrajz közötti bonyolult kapcsolat felismerése átalakította azt a gondolkodási módot, melynek alapján az egykori emberföldrajz megfogalmazta a teret.

Az elméletek és koncepciók sorozata kétféle megközelítést mutat:

- részben a hatalom térvonatkozású szókinccse (amely a tér feletti hatalom mobilizációját és hatásait leírja);
- részben „a hatalom elveszett földrajzáról” van szó, ami láthatóvá teszi, hogy a tér hogyan járul hozzá a hatalom megteremtéséhez vagy akár eljátszásához, bukásához (Allen 2003, idézi Gregory 2009).

Ha a hatalmat kreativitásnak és a társadalmi viszonyok létrehozójának, illetve újratereemtőjének tekintjük, akkor kiderül, hogy *a hatalomról való gondolkodás nem nélkülözheti a térrel kapcsolatos kérdésekről való gondolkodást sem*, mint ahogy a térről való gondolkodás a hatalom kérdéseinek megértését is szükségessé teszi (Elden 2009).

A különböző léptékű hatalmi terek jelennek meg Deleuze és Guattari (1987) metaforikus értelmű „sima” (smooth) és „barázdált” (striated) terekről szóló

könyvében, amely a 20. század végi filozófiai munkák között (Elden 2009 szerint) igen nagy hatással volt a földrajz térértelmezésére.

A *simá teret* vonalak szövik keresztül-kasul; megszámlálhatatlan átlapolódó pont helyezkedik el az összeköttetések hálóján. Ezt a mérhetetlen és elterpeszkedő teret a mozgás, a vonalak és a röppályák (ívelt vonalak) határozzák meg.

A *barázdált tér* szervezett, hierarchikus és nagymértékben statikus rovátkolt tér, mely különböző méretű alakzatokra osztott. Politikai megközelítésben úgy lehet értelmezni ezeket, mint a harmadik évezredbeli egymástól nagy távolságra került pontoknak a hálózati társadalomban összekötött világát, illetve rendszerbeni csomópontokat; szemben a rendezett Európa nemzetállami „térképével”, mely fokozatosan megszünteti a középkor egymást átfedő önálló uralmi rendszereit, újra felosztva a területet, hogy eltűnjön majdnem az összes enklávé és exklávé (Elden 2009).

Az egységes térfogalom megalkotásának képtelensége és szükségtelensége, a térértelmezésbeli különbségekhez vezető tényezők

„Az egyesített térélméletet nyugalomba helyezték. Olyan nehéz a matematikai alkalmazása, hogy soha nem voltam képes igazolni... Ez... még évekig el fog tartani, mivel a fizikusok kevés megértést mutatnak a logikai-filozófiai kérdésekben.” (Einstein - in: Calaprice 1996, 178.)

Einstein szkepszise ugyan a „filozófiai” absztrakt térre vonatkozik, azonban tér-, illetve regionális tudományi berkekben bármennyire is kívánatos lenne a „közös szakmai nyelven” való beszéd (Faragó 2012, 6.), a bizakodásnál erősebb a szkepszis.

A filozófiai-metafizikai és tudományos gondolkodás egyik alapfogalmának minősülő tér sokértelműsége (melyet mélysége alapján akár „bábeli zűrzavar-nak” is érzékelhetünk) több tényező együttes hatásának következménye.

Mindenekelőtt nagy jelentősége van annak, hogy a *térfogalom* jobbra *tudományátfüggő*. A tudományok további szakosodásával járó differenciálódás és a számtalan tudományos „iskola” megjelenésével érthetően egyre több (az adott diszciplína tárgyának, kutatási metodikájának megfelelő nézőponthoz illeszkedő), tetszés szerinti speciális térszemlélet látott napvilágot. Viszont a *térfogalom* önkényes kisajátításához *egyetlen tudománynak sincs joga*, mivel *mindenkinek igaza van* (a saját szempontjából), *de senkinek sincs abszolút értelemben igaza* (ha minden tudományra érvényes egyetlen térfogalom elfogadtatására törekszik). „A társadalomföldrajz... a problémafelvetés jelen formájában nem kíván az abszolút (szubsztanciális) versus relatív téropolémiában döntőbíráskodni. A filozófiai vagy földrajzi érvelések nem vezetnek pozitív eredményre, az egyetlen építő

hozzaállás a térről szóló episztemológiai viták polifonikus jellegének elfogadása lehet, valamint a tér-kultúra (társadalom) viszonyának relativizálása, illetve kontextualizálása” (Benedek 2002, 37–38.). „A tér mint társadalmi képződmény... valamilyen téridentitástól, azonosságtudattól és célorientációtól függ. Minden le- és elhatárolás... valamilyen értékek, érdekek mentén történik... A tervezés tárgyát képező konkrét fizikai/földrajzi tér, annak határai a tervezés tárgyának, a tervezők szándékának megfelelően formálódnak.” (Faragó 2012, 23.)

Komoly fegyvertény lenne, ha legalább a („keményebb” társadalomtudományok közé tartozónak elkönyvelt) regionális tudomány, illetve az arra épülő területi/regionális tervezés művelői között egyezség alakulna ki a részben reális entitásnak tekintett, részben (behaviourista/kognitív) szubjektív fogalomként használt „tér”-ről. Ma még ez irányban csak sikeres törekvések regisztrálhatók a szakirodalomban. Ezek többsége számomra egyelőre inkább „gyakorlótérnek” tűnik, ahol – tétjük igazából nem lévén – az extrém módon szubjektív gondolatok szabadon szárnyalhatnak és ütközhetnek. E körülmény természetesen semmit sem von le szellemi teljesítményükből, amit az is bizonyít, hogy a különféle tényezők egymásra hatása végtelen számú változat megjelenésére ad alkalmat.

A fogalom értelmezését befolyásoló/alakító *másik tényező szemantikái*. A különféle nyelvek térrel kapcsolatos szóképzetének differenciáltsága különböző mélységű, így a *tér* szó tartalma még a nagy európai nyelvekben sem ugyanaz. Bár az európai germán és latin nyelvcsaládhoz tartozó nyelvek némely szakkifejezéseiben felismerhető a latin eredet, azonban az egyes nyelvek fogalomstruktúráiban is léteznek az értelmezést egyedivé tevő változatok. Nehéz megállapítani, hogy melyik nyelv képes a *legárnyaltabban* visszaadni a különféle térfogalmakat, módokat. (A legegyszerűbbnek az orosz nyelv tűnik, amely jó néhány térváltozat jelölésére a *поле* szót használja – 1. táblázat.) A különbségek a szótári szinonimák alapján figyelemre méltóak és zavaróak lehetnek a fordításkor, amikor az általuk kifejezett tartalom differenciáltabb visszaadására kell törekedni.

Az *angol* *space* fogalom „előnye”, hogy jól tükrözi a tér kettős jellegét, nevezetesen határtalanságát vagy végnélküliségét, másfelől meghatározottságát (a tartalmazott dolgokkal együtt – Oxford Dictionary... 2011).

Bár a *német* nyelv filozófiai szókézlete közismerten rendkívül gazdag, mindössze a *Raum* szó áll rendelkezésre a különféle térfogalmak sokaságához. A *Raum* sokféle jelentéséből is származnak a térfogalommal kapcsolatos, a (vélt) egyértelműség és a (tényleges) többértelműség közötti diszkrepancia nehézségei (Bartels 1974). Az *angol*hoz hasonlóan a *német* is különbséget tesz a térbeli/térbeliség és a területi/területiség között (1. táblázat). (Mi több: a szakzsargon finomságaival is tisztában levők számára a Territorialität „befelé” a behatárolás, „kifelé” pedig a lehatárolás kifejezésére alkalmas bizonyos szövegkörnyezetben.) Ugyanakkor a (tulajdonképpen csak két dimenzióra kiterjedő) *terület*kutatás, *terület*rendezés és *területi* tervezés szakkifejezésekben első szótagként a *Raum* jelenik meg és nem a Territorium vagy esetleg a Gebiet. Tehát a *német* *Raumforschung* megfelelője a magyar szóhasználatban sem térkutatás, hanem terület(i) kutatás.

1. táblázat: A különböző térfogalmak megnevezése a nagy európai nyelvekben
Spatial terminology in the major European languages

<i>Térfogalmak (magyar nyelvben)</i>	<i>Német</i>	<i>Angol</i>	<i>Francia</i>	<i>Spanyol</i>	<i>Olasz</i>	<i>Orosz</i>	<i>Latin</i>
Elvont értelemben vett tér	Raum	space	espace	espacio	spazio, terreno	поле ²	spatium
Filozófiai értelemben vett tér	Raum	room		compo, area		пространство ¹	spatium
Belső tér	Innenraum						
Köztes tér (középső tér)	Zwischenraum		intervalle		intervallo		
Mágneses tér	m. Feld	field	champ	compo m.	camp m.	поле	
Elektromos tér	e. Feld	field	champ	compo e.	camp e.		
Gravitációs tér	g. Feld	field	champ	compo g.	camp g.		
Mozgás-/játéktér	Spielraum	scope					
Térvetület			projection gauche				
Térségi/térbeli (háromdimenziós)	räumlich	spatial	spatial			пространственный	
Szabad tér		place, area, expanse					campus
Szakmai tér/valaminek a terén	Bereich, Gebiet	field	dans				
Területiség/territorialitás (kétdimenziós)	Territorialität						
Térbeliség	Räumlichkeit						

1 *mint az anyag létezésének alapformája*

2 *a szóárban nincs egyedi értelmezésük, valamennyit a „hely” megnevezéssel illetik*

Forrás: szótárakból összeállította a szerző.

A Magyar értelmező szótár (2008) anyagelvűségről tanúskodó térfogalma kettős tulajdonsága alapján lényegét tekintve egybevág az angol nyelvben értelmezettekkel. (Tehát az „ortodox” abszolút térrel.) Ugyanakkor a magyar tér szó monoton sajátossága (szinte valamennyi nagy nyelvvel szemben), hogy olyan összetett természet- és műszaki, valamint tértudománybeli speciális térfogalmak kifejezésére is használjuk, amelyekre az idegen nyelvekben más szavak (Feld, field, champ, campo, camp) állnak rendelkezésre.

Akik a tér mibenlétének vagy értelmezésének tanulmányozására adják fejüket, a filozófiai szakzsargon (nagyszótárakban sem fellelhető) nyelvi finomságainak tökéletes megértéséhez csúcscsintű *speciális idegennyelvtudás* birtokában kell legyenek. A nyelvi korlátokból adódó nem adekvát interpretálás miatt az olvasó nem egyszer félreértelmezésekkel, illetve többértelműségekkel is találkozhat. Így például sokaknál Kant térértelmezésének háromféle interpretációja ismerhető meg (Benedek 2002; Boesch 1989; Faragó 2012), melyekben csupán a tér a priori mivolta a közös.

Végezetül nem kerülhetjük meg az *elmélet és gyakorlat viszonyát a térfogalmak alakításában*. Érzékelhető ugyanis, hogy a folyamatorientált emberföldrajz felé történt elmozdulással egyre több geográfus ragaszkodik ahhoz, hogy (mintegy megmásíthatatlan ítéletként) ne az egyes elméleti szerzők eleve szubjektív térfogalmi gyakoroljanak hatást a tudományfilozófiára, hanem a *társadalmi gyakorlattól vezérelt életszerűbb fogalmak artikulálása legyen a célravezető* (Gregory 2009, 708.).

Megfelelő józanságra van szükség ahhoz, hogy a tér szerepét világunkban a kellő helyen értékeljük. Tudományunk hitelét rontja, hogy a térbeliségnek az emberföldrajz által a társadalmi szférába ágyazása nézetekbeni szélsőségek megjelenéséhez vezetett. A *térfetisizmus* követői a társadalmi viszonyokat pusztán térbeli viszonyoknak tekintették, a *térseparatizmus* hívei pedig azokat élesen elválasztották az ember- és társadalomtudományoktól (Olsson 1974, idézi Gregory, Johnston, Pratt, Watts, Whatmore 2009).

Összefoglaló következtetések

A térértelmezésben a magyar szerzők közül a legszelesebb történelmi tabló megteremtése Benedek (2002), szellemi irányzatok szerinti értékelése pedig Faragó (2012) nevéhez fűződik, aki a teret nem tekinti fizikai valóságélemnek, hanem az ember által létrehozott produktumnak, és tagadja a duális megközelítés létjogosultságát. Magam viszont (elismerve a relatív és relacionista terek létezését és alkalmazásuk szükségességét egyes társadalomtudományokban) a természet- és műszaki tudományok (űrkutató, térinformatika) számára a fizikai tér vitathatatlan nélkülözhetetlenségét is bizonyítva érvelek a duális megközelítés mellett. Ezt nem csupán a társadalom- és természettudományok

szerinti, hanem a természetben belül a tértulajdonságokban is megnyilvánuló (a nagyságrendtől függő) kettősség is indokolja – az érzékelhető konvergencia ellenére. A glóbusz léptékére érvényes regionális (illetve tér-) tudománynak közvetetten lehet kapcsolata a kozmikus térrel is, miután egyre nyilvánvalóbb, hogy a kozmikus hatások relevánsak a chorologikus („mezo-”) léptékű terekben is. Kelet-Közép-Európában Magyarország fajlagosan nincs elmaradva a térkutatók számában, annál inkább a nem angol nyelven publikáló távoli világrészek-beli kultúrák térelméleteinek megismerésében. A tér és a környezet/táj közötti viszony tisztázása még várát magára, amihez nélkülözhetetlen lenne a tudományközi, lényegre törő vita. A nem helyek (non-places) fogalommal ismerveit tekintve csak részben rokon a non-locality, amelyben az összetett rendszereket térben elkülönült összetevők alkotják (a részecskék világában és a globális infokommunikációs hálózatokban egyaránt érvényesek – Levine 2009).

A néhány merész megállapítás vitatásán túlmenően a cikkben felhívtam a figyelmet a térproblematika néhány (Magyarországon eddig alig vagy nem ismert) vonatkozására, így mindenekelőtt a német földrajznak az angolszászhoz képest az 1960-as évekig észlelhető elmaradására a relacionista terek felismerésében, továbbá a tér iránti érdeklődés világszerte tapasztalható reneszánszára és az újraértelmezés nehézségeire. Az egyre gyakrabban hangoztatott „térösszeomlás” igazságtartalmát újabban erősen árnyalja a távolság szerepének fennmaradása a digitális gazdaságban, továbbá a szállítási költségek tendenciájában végbemenő kedvezőtlen fordulat és a „logisztikai távolság” számbavételének szükségessége. A térproblematika számtalan aspektusa közül az egyik legizgalmasabb a tér és a hatalom interdependenciája, melynek egyik különleges interpretációja a „sima” és „barázdált” tér.

Az utolsó részben megfogalmazott végső következtetés, hogy nemcsak szükségtelen, de képtelenség is az egységes térfogalom megalkotása a térinterpretációkbeli különbségekhez vezető (pl. szemantikai) tényezők tükrében, ezért nem szerencsés a tér egyoldalú értelmezése.

Irodalom

- Ainley, R. (1998): *New frontiers of space. Bodies and gender*. Routledge, London
- Allen, J. (2003): *Lost geographies of power*. Blackwell, Oxford
- Anreiter, G., Weichart, P. (Hrsg.) (1998): *Koexistenz rivalisierender Paradigmen*. Westdeutscher Verlag, Wiesbaden
- Bartels, D. (1974): Schwierigkeiten mit dem Raumbegriff in der Geographie. *Geographica Helvetica*, 2-3., 7-21.
- Benedek J. (2002): A földrajz térszemléletének hullámai. *Tér és Társadalom*, 2., 21-39.
- Berényi D. (1997): A fizika tegnap, ma és holnap. *Magyar Távközlés*, 7., 55-57.
- Binswanger, H. C. et al. (1983): *Arbeit ohne Umweltzerstörung*. S. Fischer, Frankfurt
- Boesch, M. (1989): *Engagierte Geographie*. Steiner, Stuttgart
- Bürk, T. (2004): *Raumtheoretische Positionen in angloamerikanischen und deutschsprachigen sozial- und kulturwissenschaftlichen Publikationen seit 1997. [Ein Literaturbericht.]* Berlin (átdolgozott kiadás: 2006)

- Calaprice, A. (1997): *Idézetek Einsteintól*. Alexandra, Pécs
- Capra, F. (1983): *Wendeseit*. Scherz, Bern
- Crang, M., Thrift, N. (2000): *Thinking space (Critical geographies)*. Routledge, London
- Deleuze, G., Guattari, F. (1987): *A thousand plateaus: capitalism and schizophrenia*. 2. kötet. University of Minnesota Press, Minneapolis
- Dusek T. (2013): *Tér és közgazdaságtan*. L'Harmattan, TIT Kossuth Klub, Budapest
- Elden, S. (2009): Space I. In: Kitchin, R., Thrift, N. (eds.): *International encyclopedia of human geography*. 10. kötet. Elsevier, Oxford, 266–267.
- Erdősi F. (1991): *Kommunikáció és térszerkezet*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Erdősi F. (1992a): A telekommunikáció mint a tér legyőzésének különleges eszköze. *Földrajzi Közlemények*, 3–4., 163–180.
- Erdősi F. (1992b): Szubsztitúció vagy komplementáció, interdependencia vagy szupremácia? (A közlekedés és a telekommunikáció regionális következményeiről a posztindusztriális korszakban.) *Közlekedéstudományi Szemle*, 7., 276–280.; 8., 281–289.
- Erdősi F. (2008): Tengeri közlekedés és globális gazdasági kapcsolatok. *Tér és Társadalom*, 4., 21–42.
- Erdősi F. (2013): *A közlekedési tér a terek világában*. Előadás a Magyar Mérnöki Kamarában, február 8.
- Faragó L. (2012): Térértelmezések. *Tér és Társadalom*, 1., 5–25.
- Fischer, G. (1973): *Praxisorientierte Theorie der Regionalforschung*. Universität Tübingen, Tübingen
- Galton, F. (1874): *English men of science: their nature and nurture*. Macmillan, London
- Giddens, A. (1997): Time, space and regionalisation. In: Gregory, D., Urry, J. (eds.): *Social relations and spatial structures*. Macmillan, London, 265–295.
- Gregory, D. (2009): Space. In: Gregory, D., Johnston, R., Pratt, G., Watts, M. J., Whatmore, S. (2009): *The dictionary of human geography*. 5. kiadás. Wiley–Blackwell, Malden, Oxford, Chichester, 707–710.
- Gregory, D., Johnston, R., Pratt, G., Watts, M. J., Whatmore, S. (2009): *The dictionary of human geography*. 5. kiadás. Wiley–Blackwell, Malden, Oxford, Chichester
- Haggett, P. (2006): *Geográfia. Globális szintézis*. Typotex, Budapest
- Harvey, D (2006): Space as a keyword. In: Gregory, D., Castree, N. (eds.): *David Harvey: A critical reader*. Malden, Blackwell, 270–293.
- Hasse, J. (1997): *Mediale Räume. Wahrnehmungsgeschichtliche Studien zur Regionalentwicklung*. Bis, Oldenburg
- Hasse, J. (1998): Zum Verhältnis von Raum und Körper in der Informationsgesellschaft. *Geographica Helvetica*, 2., 51–59.
- Heinritz, G., Helbrecht, I. (1998): *Sozialgeographie und Soziologie. Dialog der Disziplinen*. L.I.S. Verlag, Passau (Münchener Geographische Hefte; 78.)
- Keim, K. D. (2003): *Das Fenster zum Raum. Ein Traktat über die Erforschung sozialräumlicher Transformation*. Leske-Budrich, Opladen
- Kitchin, R. (2009): Space II. In: Kitchin, R., Thrift, N. (eds.): *International encyclopedia of human geography*. 10. kötet. Elsevier, Oxford, 269.
- Klüter, H. (1986): *Raum als Element sozialer Kommunikation*. Geographisches Institut der Justus-Liebig-Universität, Giessen
- Lengyel I. (2010): A regionális tudomány „térnyerése”: reális esélyek avagy csalfa délibábok? *Tér és Társadalom*, 3., 11–40.
- Levine, J. (2009): *Non-locality, virtual phenomenon, and the collapse of space-time*. www.jeremylevine.com (Letöltés: 2013. január 27.)
- Magyar értelmező szótár* 2008. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Maresch, R., Werber, N. (2002): *Raum, Wissen, Macht*. Suhrkamp, Frankfurt
- Mészáros R. (1997): *A kibertér és ami körülötte van*. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest
- Mészáros R. (2001): A kibertér társadalom-földrajzi megközelítése. *Magyar Tudomány*, 7., 769–779.
- Mészáros R. (2003): *Kibertér. A földrajztudás új dimenziói*. Hispania, Szeged
- Nemes Nagy J. (2009): *Terek, helyek, régiók. A regionális tudomány alapjai*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Nemes Nagy J. (2012): Tereid, tereim, tereink. *Tér és Társadalom*, 2., 89–95.
- Olsson, G. (1974): The dialectics of spatial analysis. *Antipode*, 6., 50–62.
- Osenbrügge, J. (1999): Rezension: Benno Werlen – Sozialgeographie alltäglicher Regionalisierungen. *Zeitschrift für Wirtschaftsgeographie*, 41., 249–253.

- Otremba, E. (1970): Raum and Raumgliederung. In: ARL: *Handwörterbuch der Raumforschung and Raumordnung*. Hannover
- Oxford Dictionary of Current English*. Oxford, 2011. oxforddictionaries.com
- Paasi, A. (1986): The institutionalization of regions: a theoretical framework for understanding the emergence of regions and the constitution of regional identity. *Fennia*, 1., 105–146.
- Pickles, J. (2004): *A history of spaces: cartographic reason, mapping, and the geo-coded world*. Routledge, London
- Pohl, J. (1993): Kann es eine Geographie ohne Raum geben? *Erdkunde*, 4., 255–266.
- Schopenhauer, A. (1851): *Aphorismen zur Lebensweisheit*. 2. kiadás. F. Frauenstädt, Gotha
- Short, J. R. (2004): *Making space: revisioning the world 1475–1600*. Syracuse University Press, Syracuse
- Sturm, G. (2000): *Wege zum Raum. Methodologische Annäherungen an ein Basiskonzept der Raumplanung*. Leske + Budrich, Opladen
- Tihanyi I. (1998): *Bölcsességék könyve*. Könyvmíves Könyvkiadó, Budapest
- Tranos, E., Nijkamp, P. (2013): A távolság halálának vizsgálata: kibertér, földrajzi és kapcsolati közelség. *Tér és Társadalom*, 3., 3–27.
- Wardenga, U. (1995): *Geographie als Chorologie*. Franz Steiner, Stuttgart
- Werlen, B. (1987): *Gesellschaft, Handlung und Raum. Grundlagen handlungstheoretischer Sozialgeographie*. Steiner, Stuttgart
- Werlen, B. (1997): *Sozialgeographie alltäglicher Regionalisierung*. 2. kötet: *Globalisierung, Region und Regionalisierung*. Steiner, Stuttgart